

ONALTINCI YÜZYILA AİT BİR MAHKEME DEFTERİNDE YER ALAN KÖLELİKLE İLGİLİ BİR KAÇ BELGENİN TAHLİLİ

Ar. Gör. Abdullah DEMİR*

Osmanlılarda şer'îye mahkemelerinin defterleri olan şer'îye sicilleri hukuk tarihimizin temel kaynaklarıdır. Şer'îye sicilleri, hukuk kitaplarında nazari olarak yer alan bilgilerin uygulamadaki durumunu gösterirler. Teori ile pratik arasında karşılaştırma yapabilmek böylece mümkün olmaktadır.

Burada Tophane Mahkemesine ait 1576-1583 (H. 984-991) tarihli mahkeme defterinde yer alan kölelerle ilgili kararlar incelenecektir. Köle klasik İslam hukuku kaynaklarında şöyle tarif edilmektedir. "Köle, velayet, şehadet ve kazadan hükmen (hukuk) âciz ve mülkiyet hakkından mahrum olan kimsedir."¹

17. asır tereke defterlerine göre, köleler serveti oluşturan kalemler içerisinde %2.76'lık bir oran teşkil etmektedir. İncelenmiş olan terekelerin 1/4'ünde köle ve cariye bulunmaktadır. İncelenmiş olan 1000 kişiye ait muhalefat listelerinden 241 kişinin malvarlıkları içerisinde köle bulunmaktadır. Demek ki her dört aileden birisinin kölesi vardır denilebilir. Osmanlı'da köleler emeğinden faydalanmak, bir ticari ve yatırım aracı olarak kullanılmıştır².

Defterimizde kölelerle ilgili çok sayıda hüccet

vardır. Bundan o dönemde kölelerin sosyal hayatta kullanılan önemli bir unsur olduğunu anlıyoruz. Bu hüccetlerin bir kısmı kaçak kölelerle ilgilidir. Kaçak köleler ilgili memurlar tarafından yakalanarak sahiplerine teslim edilmektedir. Kaçak kölelerin yakalanmasına özel bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Zaman zaman şüphelendikleri kimselerin kaçak köle olup olmadığı soruşturulmakta ve köle olmadığına kanaat getirilirse serbest bırakılmaktadır.³

Köle mülkiyet, hukukî muamele ve tasarruflara konu olması bakımından eşya olarak kabul edilmekle birlikte, hukukun diğer alanlarından da bazı konularda tam ehliyetli, bazılarında, sınırlı ehliyetli veya ehliyetsiz nev-i şahsına münhasır şahıs sayılmaktadır.⁴ Köleler dava açma ve davalı olma haklarına sahiptir⁵. Dipnotlarda zikredilen köleler-

3. [Galata mustahfızlarından Mustafa bin Abdullah, Ali bin Yusuf ve Hüseyin bin Abdullah mahzarında dava idüb; "Mezkur Hüseyin merhum Mehmed Paşa kullarından olub, yoldaşları saraya gitgikde, mezkur gaybet idüb bize ısmarlamışlar idi. Halen Yağkapan kapusu dahilinde mezkurun odasında kapusu içinden sürgülü yemek yerler iken buldum, sual olunsun." didikde, gıbbe's-sual mezkur Hüseyin rıkkına itiraf idüb; "Mezkur evvelden benim aşınam olub, iskeleden yeni odasına davet idüb, vardım." deyüb, ve mezbur Ali cevabında; "Mezkur Hüseyin'akşam oldu, taşrada kaldım' deyü tazarru eylemeğin, odama itetdim, içerde yemek yerken gelüb ahz idiler." deyüb.]T 7, v. 38a (2).

4. Hamidullah, Aydın, ağm, s. 128.

5. Sava Paşa, **İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd**, çev: Baha Arıkan, Kitabevi, c. 2, s. 342.

* Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

1. Muhammed Hamidullah, M. Akif Aydın, *DİA "Köle" maddesi*, Örnek fasikül, s. 126.
2. Said Öztürk, **Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri** (Sosyo-Ekonomik Tahlili), Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1995, s. 189.

e ilgili hüccetlerde dava açma ve davalı olma hakkının uygulamada da yer bulduğu görülmektedir. Bir kısım varisler veya varislerin vasileri, müteveffanın azadlı köle ve cariyelerinin gerçekten azad olup olmadıkları ya da müdebberse müdebberliği açıklığa kavuşuncaya kadar terekeden addederek mirasın ziyade olmasını sağlamaya çalışmaktadırlar. Böyle bir duruma maruz kalan köle elinde ıtaknamesi (azad belgesi) varsa onu beyan eder. Yoksa azad olduğuna dair iki şahid gösterirdi. Sahibi tarafından tedbir-i mutlak veya tedbir-i mukayyed ile müdebber kılınan köle de buna dair iki şahid göstererek sahibinin ölümünden dolayı azadlığını elde ederdi. Böylece varislerin ya da Beytü'l-mal emininin elinden kurtulurdu.⁶ Buna karşılık köle sahipleri de kaçak kölenin kendilerinin olduğuna iki şahid göstererek köleyi teslim alabildikleri ilgili hüccetlerden anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesinde Rus asıllı bir kölenin kendisine ait olduğuna iki şahid gösteren El-Hacc Hasan bin Seydi, kölesini Haslar emininin elinden teslim almıştır. Bu arada El-Hacc Hasan'ın nefesine de Kasımpaşa imamı olan Mehmed bin Mehmed kefil olmaktadır.⁷ Bu şekilde

iki kademeli ispattan sonra köle sahibine teslim edilmiştir.

Benzer şekilde diğer bir hüccet de Terkos kasabasından olan kaçak köleler hakkında sahibinin mülkiyet iddiasını iki şahitle ispatlamasıyla ilgilidir. Mezkur kasabanın amilinin vekili tarafından yakalanıp, meclis-i şer'e getirilmişlerdir. Yargılama sonunda kaçak köle (abık) olmadıklarını, daha önce kaçak köleleri aramak için gönderildiklerini iddia etmişlerdir. Sözkonusu üç kişiden bir tanesi kendisinin köle olmadığını diğerlerinin köle olduğunu söylemiştir. Diğer iki köle de ona muvafık ifade vermişlerdir. Devamı olan hüccette ise, sahipleri Memi Reis, mezkur kölelerin kendisine ait olduğu iddiasıyla davacı olmuş ve iddiasını ispat için iki şahid göstermiştir. Şahitlerin dinlenmesi neticesinde tarafların ifadelerinin doğru olduğu şahitlerin dinlenmesi neticesinde tarafların ifadelerinin doğru olduğu anlaşılmıştır. Bu hüccetten de anlaşıldığı üzere Terkos Tophane mahnkemesinin yargı çevresi içindedir. Ayrıca kaçak köleleri, mustahfiz ve subaşından başka amillerin de yakalamakla görevli oldukları anlaşılmaktadır⁸.

Kölelerle ilgili hüccetlerde dikkati çeken di-

6. Öztürk, Tereke, s.200; [*Keto- bin Abdullah tarafından dava-yı ati'z-zikr[e] vekaleti sabite olan Veli Bey bin Abdullah meclis-i şer'a; "Bundan akdem fevt olan Samsun sakinlerinden Mehmed bin Abdullah'ın zevcesi Şamiye Hatun ile Abdullah tarafından vekalet-i mutlakası sabite olan Mehmed bin Abdullah mahzarında takrir-i dava idüb; "Müvekkilim işbu orta boylu, buğday tenli, koyun ela gözlü, kel başlı, sol kolunda bir cerahı olan, Abaziyyu'l-asl Keyvan bin Abdullah'ı merhum Mehmed malından i'tak itmişdir, halen mezbure Şami Hatun malikane tasarruf ider, ıtını tabel iderim." didikde, mezbur Mehmed bi'l-vekalet inkar idüb, udulü müsliminden Kasım Reis bin Abdullah ve İsa bin Abdullah ve Mustafa bin Abdullah şehadet idüb ıtına hükmolundu.* JT 7/17b (4).
7. [*İşbu Rusiyyu'l-asl orta boylu, sarışın Ali nam abd-i abık, el-Hâcc Hasan bin Seydi nam kimesnenin olduğuna, Mehmed Reis bin Ayni ve Hüseyin bin Hasan şehadet eylediklerinde, haslar emini Musa yedinden teslim alınub, Hasan Bey'in nefesine Kasımpaşa imamı olan Mehmed bin Mehmed kefil olub, kaydolundu.* JT 7, v. 13a (3).

8. [*Andon Zabati, Mihal Yorgi mahzarında; "Mezkur benim anama 'kahbe' deyü şetm eyledi, mucebin taleb iderim." didiğinde, gubbe's-sual; "Mezbur bana gidi deyüb, ben dahi 'mezkurın anası kahbedir" dedim,, şahidlerim vardır."] 45B (7) [*Kasaba-i Terkos amili olan Özgöri'nin vekili Hasan bin Abdullah tıraş sakallu, alnu yaralı, açık kaşlı, ela gözlü İsmail bin Abdullah ve uzun boylu, tıraş sakallu, açık kaşlı, sarışın İskender bin Abdullah, yanlarında Mercan nam siyah Arabı ihzar idüb; "Mezkurler abık olub, kasaba-i mezburede ahz eyledük, sual olunsun." didiğinde mezkur İsmail mutak olub; "Kullar, Memi Reis'in kullarıdır, bundan esbak üç kulları gaybet idüb, bizi aramağa gönderdi." deyüb, mezkurlerden İskender ve Mercan dahi mezkur İsmail'in takririne mutabık cevap vi-rüb.] 46A (1).**

ğer bir nokta ise, kölelerin aslen gayrimüslim milletlerden de olsa müslüman adı taşımalarıdır. Müslüman ismi taşımaları, kendilerinin müslüman olduğuna kuvvetli bir delildir. Bu durumda olan kölelere Rus asıllı köleler örnek gösterilebilir.⁹ Osmanlı'da köleler iki şekilde elde edilmektedir. Birincisi, savaşlarda esir alma yoluyla köle elde etmek¹⁰; ikincisi, satın alma yoluyla köle temin etmektir. İslam hukukuna göre hür bir insanın köle olarak satılmak üzere satın alınması caiz değildir. Ancak özellikle 18. yüzyıldan itibaren Afrika'dan çeşitli din ve ırklara mensup köleler ile Kafkaslardan Çerkes, Rus ve Gürcü kölelerin Osmanlı şehirlerindeki esir pazarlarında satıldıkları görülmektedir.¹¹

Kölelerle ilgili hüccetlerin önemli bir kısmı köle azad etme hüccetidir. İslam hukukuna göre **köle azadı** iki türdür. **Birincisi**, Kur'an, sünnet ve diğer kaynaklarda köle azadının teşvik edilmesi sebebiyle ihtiyarî köle azad etmedir. **İkincisi**, bazı suçların cezası olarak va'z edilen hukukî müeyyide şeklinde köle azad etmedir. Bu suçlar; adam öldürme, zihar, yemin bozma, Ramazan orucunu bozmadır.¹²

Bunların yanında köleleri hürriyete kavuşturan başka müesseseler de vardır. Mükatebe akdi denilen azınlık sözleşmesi bunlardandır. **Mükatebe sözleşmesi** ile köle belirli bir bedel karşılığında serbest bırakılmaktadır. Mükatebe sözleşmesini yapan köleye mükateb köle denilir. Diğer bir müessese **ümm-i veled** olmaktadır. Yani efendisinden çocuk sa-

hibi olan cariye efendisinin ölmesiyle birlikte hür olur. Ayrıca efendisinden doğan çocuğu da hür doğar ve kendisi efendisiyle karı-koca hayatı yaşama hakkına sahip olur. Üçüncü müessese **tedbir sözleşmesidir**. Tedbir, efendisinin ölümüne bağlı olarak kölesini azad etmesidir. Bu kölelere müdebber köle denilir. Diğer müessese cu'l ile köle azadıdır. Kitabet sözleşmesinden farklı olarak efendinin kölesine belirli bir bedel karşılığında kendisini azad edeceğini söylemesi ve kölenin de bunu kabul etmesiyle köle hemen hürriyetine kavuşur ve vadedilen bedel kölenin zimmetinde borç olarak kalır. Efendinin köle ile olan bağları tamamen ortadan kalkar.¹³

Azad etme müessesesinin varlığı köleliğin kaldırılmasında önemli bir adımdır. Osmanlı uygulamasında da bu müesseseye sık olarak rastlandığı ilgili hüccetlerden anlaşılmaktadır. Köle azadına itak, azad ile ilgili hüccete de itaknâme denilmektedir. Defterimizde köle azadına ilişkin on iki hüccet vardır. Köle azadı ile ilgili hüccetler, azad edilen köle için hürriyetini tevsik eden bir vesika olarak da kullanılıyordu.¹⁴ Hüccetlerin böyle bir fonksiyon icra ettiği bilinmektedir.¹⁵

Mezkur hüccetlerde kölelerin vücut özelliklerinin teferruatlı bir şekilde verildiği, isimlerinin ve aslen hangi milletten olduğunun kaydedildiği görülmektedir. Babalarının ismi çoğunlukla Abdullahtır. Bunun sebebi sonradan müslüman oldukları için

9. T7, v. 13a (3).

10. Hamidullah, Aydın, agm, s. 127.

11. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı'da Harem**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1995, s. 173-174; Sava Paşa, age, c. 2, s. 339; Bilmen, Hukuku İslamiyye, c. 4, s. 31.

12. Hamidullah, Aydın, agm, s. 130; Akgündüz, Osmanlı'da Harem, s. 131-135; Öztürk, Tereke, s. 194-195; Bilmen, Hukuku İslamiyye, c. 4, s. 32.

13. Hamidullah, Aydın, agm, s. 131; Bilmen, Hukuku İslamiyye, c.4, s. 39-42; Akgündüz, Osmanlı'da Harem, s. 121-130; Öztürk, Tereke, s. 191-201.

14. Öztürk, Tereke, s. 195.

15. [Kasaba-yı Samsun sakinelerinden Şami Hatun tarafından nehc-i şer'i üzere Derviş bin Hasan ve Veli bin Abdullah şehadetleri ile vekaleti sabite olan Mehmed bin Abdullah bi'l-vekale; "İşbu açık kaşlı, orta boylu, buğday tenli, koyun ela gözlü, kel başlı, sol kolunda bir cerahati olan Abadziyü'l-asl Keyvan bin Abdullah i'tak idüb." vâkii hal kaydolundı.] T7, v. 17B (3).

gayrimüslim babalarının isimleriyle anılmaktan kaçınmaları olsa gerekir.¹⁶

Yukarıdaki evsafa olan Abaza asıllı köle Keyvan bin Abdullah, Şami hatun tarafından azad edilmiş olduğu sözkonusu hüccette yer alıyordu. Bir sonraki hüccette ise aynı kölenin azad edilmiş olmasına rağmen köleliğinin Şami hatun tarafından devam ettirildiği, bu haksız durumun düzeltilmesi talep edilmektedir. İddia sahibi ise azad hüccetinde azad eden Mehmed bin Abdullah'ın vekaletine şahadet eden Veli bin Abdullah'dır. Veli bin Abdullah Kemo bin Abdullah'a vekaleten bu iddia-

da bulunmaktadır. Şamiye hatunun vekili Mehmed, bu iddiayı inkar etmekte, şahitlerin aleyhine şahadette bulunmasıyla Keyvan hürriyetine kavuşmaktadır.¹⁷ Köle üzerinde taraflar ihtilaf ettiklerine göre kölenin elinde azad belgesi (itknâme) bulunmamaktadır. Bu durumda taraflar iddialarını iki şahitle ispatlamak zorundadırlar.

Bütün bunlardan da anlaşıldığı üzere kölelik 16. yüzyılda önemli bir müessesedir. Toplumda özellikle ev işlerinde kadın kölelerin, diğer işlerde de erkek kölelerin kullanıldığı görülmektedir. Zamanımızda işçi ve hizmetçilere yaptırılan işler, o devirde kölelere gördürülmektedir. Dönemin sosyal, askerî, tarihî şartları itibariyle normal karşılanan kölelik, günümüzde miadını doldurmuştur. Bununla birlikte bazı sosyal bilim dallarında olduğu gibi hukuk tarihimiz açısından da önemini halen devam ettirmektedir.

16. Örnek bir azad hücceti: "*Kasaba-yı Samsun sakinelerinden Şami Hatun tarafından nehc-i şer'i üzere Derviş bin Hasan ve Veli bin Abdullah şahadetleri ile vekaleti sabite olan Mehmed bin Abdullah bi'l-vekalet; "İşbu açık kaşlı, orta boylu, buğday tenli, koyun ela gözlü, kel başlı, sol kolda bir cerahati olan Abaziyü'l-asl Keyvan bin Abdullah i'tak idüb." vâkii hal kaydolundu.*" T7, v. 17B (3).

17. T7, v. 17B (3), 17B 4).

ARGUMENTUM

Aylık Hukuk Dergisi

Yayın Kurulu : Ar.Gör. Rukiye Akkaya, Prof.Dr. Emin Artuk, Ar.Gör. Talat Canbolat, Yrd.Doç.Dr. Fethi Gedikli, Yrd.Doç.Dr. Ahmet Gökçen, Ar. Gör. Nur Kaman, Ar.Gör. Özgür Kiraz, Prof.Dr. Ali Rıza Okur, Doç.Dr. Hayrettin Ökçesiz, Ar.Gör. Mustafa Şentop, Yrd.Doç.Dr. Mustafa Yıldız

Bu Sayıyı Yayına Hazırlayan : Ar.Gör. Mustafa Şentop

Sahibi ve Yazı İşleri Sorumlusu : Ar.Gör. Mustafa Şentop

Haberleşme Adresi : Argumentum Aylık Hukuk Dergisi, Ar. Gör. Mustafa Şentop,
Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi,
81014 Haydarpaşa/İstanbul